

11. Словник фразеологізмів української мови / [укл. В. М. Білоноженко]. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.
12. Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц / В. Н. Телия // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. – М. : Наука, 1991. – С. 173–204.
13. Улуханов И. С. Мотивация и производность (о возможностях синхронно-диахронного описания языка) / И. С. Улуханов // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 92–96.
14. Фразеологічний словник української мови : у 2-х т. – [2-е вид.] – К. : Наук. думка, 1999. – Т. 1–2. – 980 с.

Albina Kovtun

Motivation of the inner form in the Ukrainian phraseological units with religion components

Defining the main motivation factors affecting the formation of Ukrainian phraseology with religion components, the author comes to the conclusion that set combinations are easy to be decoded, because most of them are interjections and metonymic expressions metaphorically rooted, preserving their original meaning.

Жанна Краснобаєва-Чорна, Валерія Лобасова

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «ЕМОЦІЇ ЛЮДИНИ» У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: БАЗА ДАНИХ

У статті окреслено специфіку створення та використання баз даних у фразеології на матеріалі фразеологічних одиниць з семантикою «емоції» у сучасній українській мові. Визначено структуру фразеосемантичного поля «Емоції людини» та виявлено особливості синонімічних відношень між членами фразеосемантичної групи.

Ключові слова: лінгвістична база даних, ідеографічна парадигма, фразеоідеографія, фразеосемантичне поле, фразеосемантична група, фразеосемантична підгрупа.

Ідеографічна систематизація мовного матеріалу привертає увагу дослідників вже не одне століття (див. праці М. Номиса, В. Даля, Ю. Караулова, А. Івченка, Ю. Прадіда, В. Ужченка та ін.). Одним із напрямів ідеографічної лінгвістики на початку ХХІ ст. постає вивчення когнітивних структур і процесів, тобто картини світу, як у її «внутрішній» (мовна свідомість), так і у співвідносній з нею «зовнішній» мові, її лексики та граматики [2, с. 11]. Цей напрям зумовлений зв'язком ідеографічної лінгвістики з когнітивною лінгвістикою, оскільки об'єктом їхнього дослідження є концепти та концептуальні структури, що перебувають у фундаменті мовної свідомості, закономірності їхнього розгортання. Лексикографічне втілення цього завдання пов'язане з опрацюванням різноманітних ідеографічних класифікацій і словників через тематичні та семантичні поля, що репрезентують погляд на картину світу «від мови» та зі створенням лінгвістичних баз даних на основі ідеографічного принципу. Актуальність статті зумовлена відсутністю в україністиці бази даних фразеологізмів із семантикою «Емоції людини». Мета статті: схарактеризувати специфіку укладання бази даних «Фразеологічні одиниці на позначення емоцій людини в сучасній українській мові», домінувальним параметром якої постає ідеографічний принцип.

До перших ідеографічних систематизацій І. Штерн зараховує грецьку граматику Аристофана Візантійського (до 180 р. до н. е.); словник Юлія Поллукса «Ономастикон» (II ст. н. е.), що вміщує десять книг, які репрезентують лексикон найважливіших тем життя: бога та царів, людей (життя та будова), торгівлі, родинних і суспільних стосунків; санскритський словник «Амаракосх» Амара Сина (I–II ст. н. е.); дослідження іспанського філософа Р. Луллія (1235–1315 рр.) «Велике мистецтво»; систему філософської мови Д. Дальгарно (1661 р.).

Сучасний етап розробки ідеографічних систематизацій розпочали П. М. Роже («Тезаурус англійських слів і виразів», 1852 р.) і П. Буссьєр («Аналогічний словник французької мови»). М. П. Роже в поняттєвій сфері англійської мови виділяє чотири класи (абстрактні відношення, простір, матерія, дух), які, у свою чергу, підлягають подальшому членуванню на категорії, секції, групи. П. Буссьєр виокремлює у французькій мові поняттєві центри, навколо яких погруповані слова, семантично пов'язані з ними. Ці словники стали прототипами двох напрямів розвитку ідеографічних словників: ідеографічних тезаурусів із систематизацією поняттєвих груп на основі

ієрархічної класифікації й аналогічних словників, що ґрунтуються на алфавітно-предметній класифікації, з поняттєвими концентрами та їхніми семантичними групами.

Уперше в україністиці щодо фразеологічного складу мови (у широкому розумінні) М. Номис використав тематичний принцип групування матеріалу, що надало панорамності висвітлення у відповідних двадцяти розділах: вірування українського народу; доля, недоля, лихо; історичне минуле; здоров'я, хвороби, смерть; господарська діяльність; зовнішній вигляд людини, одяг; сусіди, куми, приятелі, вороги тощо. Також класифікацію паремій за певними тематичними рубриками, а не за початковою літерою, здійснив видатний лексикограф В. Даль. На його думку, алфавітне розташування ускладнює процес читання: «розум наш дробиться і стомлюється на першій сторінці строкатістю і незв'язаністю кожного рядка; знайти те, що необхідно, неможливо; побачити те, що говорить народ про той чи інший бік побуту, неможливо; зробити певний висновок, загальний підсумок про духовні та моральні особливості народу, про життєві ставлення його, неможливо» (2, с. 20). Отже, найбільш виправданим і вдалим розташуванням народних квінтесенцій постає розташування за смыслом, за внутрішнім значенням. Для кращого розуміння змісту прислів'їв і приказок В. Даль розподілив їх за 180 тематичними групами: «Бог – Віра», «Щастя – Вдача», «Радість – Горе», «Горе – Втіха», «Суд – Правда», «Цар», «Закон», «Життя – Смерть», «Людина», «Людина – Прикмети», «Русь – Батьківщина», «Молодість – Старість», «Чоловік – Дружина», «Багато – Мало», «Своє – Чуже», «Їжа», «Землеробство», «Всесвіт» тощо. У такому розташуванні можна побачити загальну й цілісну картину з набагато глибшим смыслом, ніж у поодиноких нотатках; за один раз можна всебічно осягнути все, що сказав народ про певний предмет світського або сімейного побуту, відповідно, якщо певний предмет відсутній у цій картині, то він не цікавив і не цікавить народ. Автор не сумнівався, що «це найкращий з усіх порядків, у якому можна було б подати всі народні вислови для огляду, порівняння, оцінки та усвідомлення, а також для загального висновку» (2, с. 21).

З 80-их рр. ХХ ст. у лінгвістиці значно посилюється увага до системного вивчення саме фразеологічного складу мови та його тематичного опису. Світова практика пропонує зразки ідеографічних описів, які здійснені на матеріалі німецької, польської, чеської мов В. Фрідеріхом, Г. Курковською, Ф. Чермаком та ін. В ідеографічному напрямі працюють і вітчизняні вчені: М. Алефіренко, М. Демський, А. Івченко, Ю. Прадід, П. Редін, В. Ужченко й ін. Метою будь-якої тематико-ідеографічної класифікації Ю. Прадід вважає «створення цілісної картини, в якій із окремих «камінчиків» складається мозаїка національної фразеологічної системи» [10, с. 35]. Отже, ідеографічний опис відображає цілісний, глобальний образ світу, що формується внаслідок синтезу результатів пізнавальних та оцінних процесів, тобто картину світу, властиву певній мовній спільноті, або її частину. Досвід ідеографічного групування фразеологічних одиниць узагальнено в працях А. Аксамитова, А. Бертельса, Ю. Караулова, Т. Нікітіної, Ю. Прадіда, В. Ужченка та ін. Проте сьогодні відсутня загальноприйнята фразеологічна систематизація й існують різні форми тезаурусобудування.

Темою фразеополя може бути концепт, що виконує функцію маркера введення у своєрідний мовний простір, оскільки будь-який концепт є рубрикою ідеографічної класифікації, яка відповідає природному членуванню реального світу [6]. Отже, фразеосемантичне поле «Емоції людини» (побудоване навколо концепту ЕМОЦІЯ) має структуру (див. табл. 1): 3 фразеосемантичні групи – 14 фразеосемантичних підгруп – 251 фразеологізм, де *фразеосемантичне поле* (ФСР) – сукупність семантичних груп, об'єднаних за концептуальним критерієм навколо концепту; *фразеосемантична група* (ФСГ) – це сукупність семантичних підгруп, об'єднаних однією архісемою, що наявна у фразеологічному значенні усіх членів групи та відображає їхні спільні категорійні властивості й ознаки; *фразеосемантична підгрупа* (ФСРГ) – сукупність фразеологізмів, об'єднаних диференційною семою, що пов'язує їх відношеннями схожості або протиставлення.

Таблиця 1

Структура фразеосемантичного поля «Емоції людини»
в сучасній українській мові

Фразео-семантична група	Фразеосемантична підгрупа	Фразеологічна одиниця
«Негативні емоції» (196 одиниць)	«Незадоволення»	<i>грець побивай; лихо його бери; щоб тебе об землю кидало</i>
	«Здивування»	<i>що за мара!; он (от) воно що!; де [ж] таки (нак, це, се, таке) видано</i>
	«Досада»	<i>хоч на місці погибай; трясця його знає</i>
	«Злість»	<i>іди [собі] к бісовому батькові (к нечистій матері, к чортівній матері); іди [собі] геть</i>

		<i>(на всі чотири вітри, на чотири боки і т. ін.); щоб тряця взяла</i>
	«Обурення»	<i>якої чортової (бісовою, вражої і т. ін.) матері; убити мало; як тобі (вам) це подобається</i>
	«Відчай»	<i>бідна голівонька (голова); хоч з шапки вбийся; хоч [сядь та й (ти)] плач</i>
	«Осуд»	<i>ото (оце, от, се) це; нічого сказати; щоб ти [так] жив (живий був)</i>
	«Невпевненість»	<i>лихий знає (зна); лихо (біда) його знає; мара [його] знає (зна)</i>
«Позитивні емоції» (49 одиниць)	«Задоволення»	<i>[не] взяв би лихий, слава Богові (Богу, Господові); слава Аллаху</i>
	«Захоплення»	<i>не взяв ворог (враг); яким чудом; он (ось) [воно] як</i>
	«Радість»	<i>[ой] Мати Божя; скільки літ, [і] скільки зим</i>
	«Схвалення»	<i>не взяв його (її, їх і т. ін.) кат; не узяв його (її, їх і т. ін.) біс</i>
	«Примирення»	<i>біс (чорт, дідько) із ним; кат його (її) [маму] бери (забирай) / взяв (побрав, забрав)</i>
«Відсутність емоції» (6 одиниць)	«Байдужість»	<i>що буде, те і буде; а там хоч [і] не розвидняйсь; хай завалиться кому і без додатка</i>

У межах семантичних підгруп фразеологізми вступають у синонімічні відношення (рівнозначні, ідеографічні та стилістичні фразеологічні синоніми). *Рівнозначні* (абсолютні, позаконтекстні) синоніми – це фразеологізми, які тотожні за своїм основним значенням, що виявляється в збігу тлумачень цих значень у словниках, а також у тому, що такі фразеологічні одиниці часто вжиті в словниках як визначники один одного. *Ідеографічні синоніми* – це фразеологізми не тотожні, але близькі за значенням. У значеннях таких фразеологізмів завжди наявна сема, що характеризує побічні властивості й ознаки репрезентованого денотата, тобто потенційна сема. *Стилістичні синоніми* – синоніми, які різняться наявністю / відсутністю конотативної семи. Для ілюстрації більш системного вияву зазначених типів фразеологічних одиниць розглянемо їх у межах ФСПГ «Незадоволення»: *хай (нехай) [би] грець забрав (узяв), хай (нехай) йому (її, їм і т.ін.) кат, хай (нехай) йому (її, їм і т.ін.) чорт (сім чортів гасид), хай (щоб, бодай) лихо, щоб грім убив (побив) [і блискавка спалила], щоб (бодай) луснув, щоб (бодай, хай би) муха вбрикнула, щоб прийшла чорна година*.

Фразеологізми *хай (нехай) йому (її, їм і т.ін.) кат, хай (нехай) йому (її, тобі, їм і т.ін.) чорт (сім чортів, гасид)* є рівнозначними синонімами з такою семантикою: «уживається для вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, переважно із втратою інтересу до нього» (3, с. 366, 952). Фразеологічна одиниця (далі ФО) *щоб грім убив (побив) [і блискавка спалила]* і ФО *щоб прийшла чорна година* зі значенням: «вираження великого незадоволення з приводу кого-, чого-небудь та побажання нещастя комусь» (3, с. 198, 178) постають рівнозначними синонімами одна щодо одної та ідеографічними синонімами до двох попередніх одиниць, оскільки різняться потенційними семами «переважно із втратою інтересу до нього» та «побажання нещастя комусь». Ідеографічними синонімами також є ФО *хай (нехай) [би] грець забрав (узяв)* зі значенням «вираження сильного незадоволення ким-, чим-небудь, зневаги, зла до когось – чогось, недоброго побажання позбутися його» (3, с. 197) (потенційна сема «зневаги, зла до когось – чогось, недоброго побажання позбутися його»); ФО *хай (щоб, бодай) лихо* «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, неприязні до когось, чогось і т.ін.» (3, с. 429) (потенційна сема «неприязні до когось, чогось»); ФО *щоб (бодай) луснув* «уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь як прокляття, побажання смерті комусь» (3, с. 451) (потенційна сема «як прокляття, побажання смерті комусь»). ФО *щоб (бодай, хай би) муха вбрикнула* із конотативною семою «жартівливе» буде стилістичним синонімом щодо інших членів ФСПГ «Незадоволення» із конотативною семою «лайливе», але з розбіжностями в потенційних семмах, пор.: «уживається для вираження удаваного незадоволення кимсь, недоброго побажання комусь, несхвалення чого-небудь» (3, с. 514). У такий спосіб зазначені типи фразеологічних синонімів у межах ФСПГ можуть бути тісно переплетені між собою.

На основі опрацьованої ідеографічної структури ФСП «Емоції людини» укладено базу даних «Фразеологічні одиниці на позначення емоцій людини в сучасній українській мові». База даних створена у програмі Microsoft Office Access та складається з 251 фразеологічної одиниці, що вміщені в першому з шести полів бази (див. мал. 1). Значення фразеологізму із вказівкою на оцінку позитивну, негативну або нейтральну подано в другому полі. Третє поле вказує на належність фразеологізму до певної ФСПГ. У такий спосіб за необхідності в базі можна одразу побачити усі фразеологічні одиниці української мови на позначення певної емоції. Структурна характеристика фразеологізму представлена в четвертому полі, а стилістична – у п'ятому. Використано стилістичні маркери (згідно з їхньою наявністю у (3)): лайливе, зневажливе, фамільярне, жартівливе. Шосте поле презентує контекст з певною фразеологічною одиницею, дібраний з художньої літератури.

Фразеологічна одиниця	Ідеографічна характеристика	Значення і оцінка (Ф/Н)	Структурна характеристика	Стилістична характеристика	Контекст
хай (нехай) [б]й грещь забрав (узав)	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження сильного незадоволення ким, чим-небудь, зневаги, зля до когось – чогось, недоброго побажання позбутися його (с)	хай (нехай) [б]й N1s Vt	лайл.	– Ні, Шуро, поїду. Господарство ж, хай би його грещь забрав. Та Андрійко сам гасатиме по вулицях... (М. Кропивницький).
хай (нехай) [б]й йому (йї, ім і т. ін.) грещь	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження сильного незадоволення ким, чим-небудь, несхвалення чогось (с)	хай (нехай) [б]й Ptop3 N1	лайл.	– Хай йому грещь з тим курсьом! Давайте краще перакусимо (р. Попонич).
хай (нехай) йому (йї, ім і т. ін.) кат	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження сильного незадоволення ким, чим-небудь, переважно із втраченою інтересу до нього (с)	хай (нехай) Ptop3 N1		В ряді стій непохитно, Слухай їх нудних дебат. Лякай порош, гий з задучи, Голодууй на очадухів – Хай їм кат! (І. Франко).
хай (нехай) йому (йї, ім і т. ін.) чорт (сім чортів, гаспид)	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження сильного незадоволення ким, чим-небудь, переважно із втраченою інтересу до нього (с)	хай (нехай) Ptop3 N1	лайл.	– О, нехай йому чорт! Як забився! – Крикнув він до Іваса (Панас Мирний).
хай (щоб, бодай) лихо	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження незадоволення ким, чим-небудь, неприязні до когось - чогось і т. ін. (с)	хай (щоб, бодай) N1s	лайл.	Хай вам лихо! (Укр. присл.)
хай (нехай, бодай) любє ліха [та нещаслива] (нагла) година	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження незадоволення ким-небудь (або з приводу чогось-небудь) та недоброго побажання кому-небудь (с)	хай (нехай, бодай) Vt Adj N1s	лайл.	Бодай тебе, братику, пабила лиха година та нещаслива (М. Кропивницький).
щоб грім убив (побив) [і блискавка спалила]	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження великого незадоволення з приводу кого-, чогось-небудь та побажання нещастя комусь (с)	щоб N1s Vt	лайл.	Щоб тебе грім убив і блискавка спалила! (Укр. присл.)
щоб (бодай) луснув	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження незадоволення ким, чим-небудь, як прокляття, побажання смерті комусь (с)	щоб (бодай) Vt	лайл.	Голова, бодай вона йому луснула, як наробила мені отакого шлопоту! Сам без вісті забіг, а мене з малими діточками по миру лускає (Панас Мирний)
щоб (бодай, хай би) муха вбрикнула	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження удаваного незадоволення кимсь, недоброго побажання комусь, несхвалення чогось-небудь (с)	щоб (бодай, хай би) N1s Vt	жарт.	Хай би тебе муха вбрикнула! (Укр. присл.)
щоб прийшла чорна година	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження великого незадоволення з приводу кого-, чогось-небудь та побажання нещастя комусь (с)	щоб Vt Adj N1s	лайл.	Щоб на тебе прийшла чорна година! (Укр. присл.)
як (мов, ніби і т. ін.) на лихо	СПГ "Незадоволення"	Уживається для вираження незадоволення чим-небудь, небажання, недоречним і т. ін. (с)	як (мов, ніби) на N1s		Треба пакуватися, а тут, як на лихо, прийлав Мішанецький... Заважав (М. Коцюбинський)

Мал. 1. Фрагмент бази даних «Фразеологічні одиниці на позначення емоцій людини в сучасній українській мові»

Укладена база даних може використовуватися в шкільному курсі української мови, під час вивчення специфіки української мовної картини світу та для дослідження концептів української мови тощо. Надалі актуальним видається створення бази даних «Фразеологічні одиниці на позначення емоцій людини у сучасній російській мові» з метою подальшого формування бази даних «Емоції людини в українській і російській фразеології».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакаревич Ю. Б. Microsoft Access 2000 / Ю. Б. Бакаревич, Н. В. Пушкіна. – СПб. : БХВ Санкт-Петербург, 1999.
2. Волков В. Идеографическое описание русского языка / В. Волков, М. Миклуш. – Прешов : Наука, 2000. – 190 с.
3. Гетьман І. М. Теоретична і практична ідеографія: принципи побудови тезаурусів / І. М. Гетьман. – К. : Наук. думка, 1993. – 186 с.
4. Жалдак М. Інформатика / М. І. Жалдак, Ю. С. Рамський. – К. : Вища школа, 1991.
5. Інформатика: Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології : підр. для студ. вищих навч. закл. / За ред. О. І. Пушкаря. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 704 с.
6. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці) / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Українська мова. – 2009. – № 1. – С. 41–52.
7. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Фразеологічна модель концепту ЖИТТЯ в українській концептуальній картині світу / Ж. В. Краснобаєва-Чорна // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – Вип. 2 (5). – С. 104–111.
8. Мокиєнко В. М. О тематико-идеографической классификации фразеологизмов / В. М. Мокиєнко // Словари и лингвострановедение / Под ред. Е. М. Верещагина. – М. : Русский язык, 1982. – С. 108–121.
9. Обєднікова О. М. Ідеографічна картина світу / О. М. Обєднікова // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. ст. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2006. – № 2. – С. 191–195.
10. Прадід Ю. Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1995. – № 4–5. – С. 35–39.
11. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю. Ф. Прадід. – К. : Симферополь, 1997. – 252 с.
12. Сніжко Н. В. Ідеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи / Н. В. Сніжко // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 29–35.
13. Сніжко Н. В. «Ідеографічний тезаурус» як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики / Н. В. Сніжко, М. Д. Сніжко // Мовознавство. – 1996. – № 4–5. – С. 23–28.
14. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. П. Соколовская. – К. : Наук. думка, 1990. – 184 с.
15. Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / І. Штерн. – К. : АртЕк, 1998. – 336 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
2. Пословицы русского народа : сборник В. И. Даля. – М. : Русский язык. – Медиа, 2004. – 814 с.
3. Фразеологічний словник української мови : В 2-х кн. [уклад. В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999. – Кн.1 : А-Н. – 528 с.; Кн.2 : Н-Я. – С. 529–980.

Zhanna Krasnobaeva-Chorna, Valeria Lobasova

Phraseosemantic field “human emotions” in Modern Ukrainian: data base

The article describes the specificity in creating and using the data bases in phraseology on the material of the phraseological units with the “emotions” meanings in modern Ukrainian. The structure of phraseosemantic field “human emotions” and the peculiarity of synonymic relations among parts of phraseosemantic group are singled out.

Keyword: linguistic data base, ideographic paradigm, phraseological ideography, phraseosemantic field, phraseosemantic group, phraseosemantic sub-group.